

Т. Г. МОВША

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО-МАЙСТЕРНЯ В с. ЦВІКЛІВЦІ

За останні два десятиріччя здобуто значні матеріали, які дозволяють тепер більш повно, ніж це було раніше, з'ясувати деякі сторони виробничої діяльності пізньотрипільських племен, зокрема питання про суспільний розподіл праці.

Крім того, нові матеріали є важливим джерелом для вивчення проблемних питань взаємозв'язків пізньотрипільського населення з племенами степових енеолітичних культур, для визначення хронології та синхронізації пам'яток суміжних культур та походження деяких із них.

В світлі зазначеного цікаві нові дані здобуто в 1961 р. під час продовження розкопок пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці на Кам'янець-Подільщині¹.

У 1961 р. на Гряді досліджено житло давнього майстра — напівземлянка № 2. Воно знаходилося на південно-східному схилі останця та на південний схід від напівземлянки № 1. У зв'язку з тим, що пізньотрипільські поселення Середнього Подністров'я майже не вивчались, вважаємо за необхідне привести його опис. В плані напівземлянка являє собою довге вузьке неправильно-овальної форми заглиблення, витягнуте з південного сходу на північний захід (рис. 1, 1). Довжина її по центральній осі 11,9 м. Південно-східна частина житла ширша (3,9 м) за центральну (1,6 м) і північно-західну (2,2 м). Дно понижується з північного заходу на південний схід на 1 м. В розрізах яскраво виражений коритоподібний профіль житла (рис. 1, 2).

За своїми конструктивними особливостями житло по поздовжній осі поділяється на дві частини — підвищену (південно-західну) і заглиблену (північно-східну). Культурні залишки в них розміщувались нерівномірно. Більш насичена знахідками була заглиблена частина житла. Тут же прослідковано три вогнища, заповнені золою, камінням, обмазкою.

Перше, найбільше вогнище знаходилося біля північно-західного кінця житла. Форма — неправильно-овальна, витягнута (довжина 1,6 м, максимальна ширина 1,1 м, глибина 1 м). На дні вогнища знайдена добре обпалена обмазка жовтого кольору з рослинними домішками, на одному уламку якої зберігся відбиток листа. За вогнищем виявлено скупчення уламків посуду і ціла мисочка.

Друге вогнище (1,2×0,9 м) знаходилося в найвузчій центральній частині напівземлянки. Приблизні контури його (на одному кінці овальної форми, на другому — близької до прямокутної) були намічені завдяки

¹ Т. Г. Мовша. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці. — Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 161—170; її ж. Новое поздне трипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье. — СА, М., № 1, 1964, стор. 131—145.

скупченню золи, невеликих вугликів, наявності обпаленого каміння та тонкого шару валькової підмазки. За південно-західним краєм його знайдено роздавлений посуд.

Третє вогнище (1,9 × 0,8 м) знаходилося ближче до південно-східного краю житла. Це — неправильної овально-видовженої форми заглиблення, вирите в шарі щебеню, нижче рівня підлоги на 0,4 м. В роз-

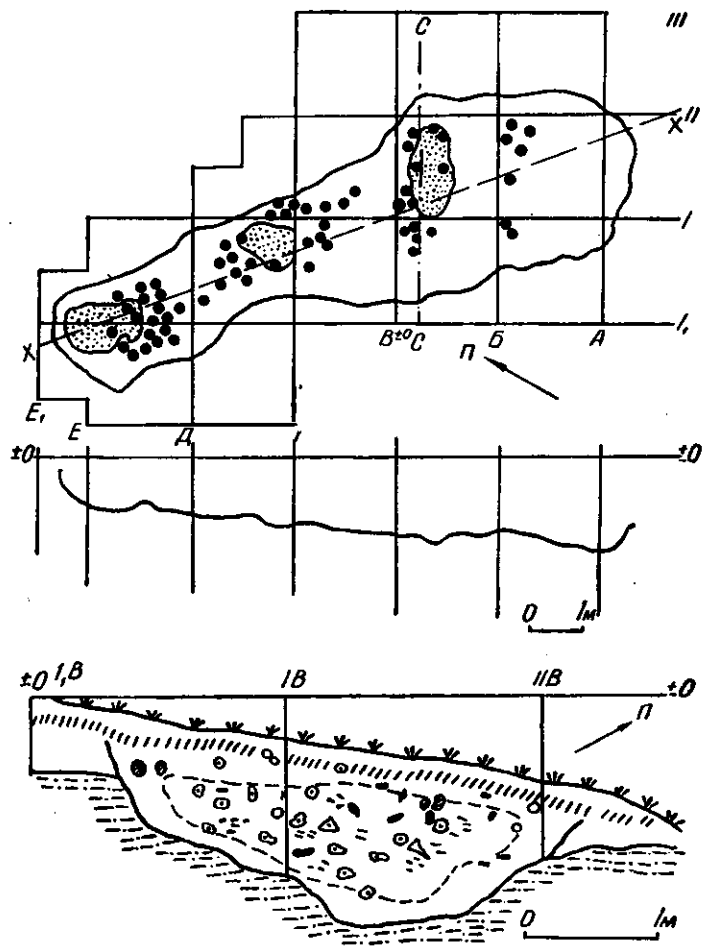

Рис. 1. План напівземлянки № 2 та її розрізи.

різі воно коритоподібної форми, в південній частині якого знаходились уламки перепаленого каміння та валькова обмазка. Як і попередні вогнища, воно було заповнене дрібним вугіллям. Крім того, в ньому виявлені уламки кераміки, роздріблені кістки тварин, черепашки молюсків «Упію», риб'ячі хребці, розвали посудин, нижній камінь зернотерки.

Вздовж південної сторони житла знаходилося підвищення прямокутної форми, в основі якого лежав вапняк. За його межами виявлена велика кам'яна плитка, можливо, від порогу. Різниця в нівелюючих даних дозволяє зробити припущення, що вхід в напівземлянку, певно, був зі сторони річки.

Під час розбирання житла виявлені численні уламки кераміки, знаряддя праці з кістки, рогу, кременю та кістки тварин.

Залишки кісток визначені В. І. Бібіковою². Результати аналізу досить цікаві. Переважають кістки диких тварин типових представників

² Висловлюємо щиро подяку В. І. Бібіковій.

лісу. Домашні тварини становлять (сюди включені також дуже незначні матеріали з напівземлянки № 3 та зачистки зруйнованої площадки на зрізі кар'єру) 40,5% по кількості кісток і 38% по числу особин від загальної кількості залишків ссавців. З домашніх тварин є бик, вівця, коза, свиня, кінь, собака.

Фауна диких тварин складається з одинадцяти видів, крім птахів. Перше місце належить копитним: олень благородний, косуля, кабан. Залишки дося нечисленні. Кістки хижаків належать ведмідю, барсуку, видрі, куниці, лісовій лисиці. З гризунів виявлені кістки зайця та бобра, є одна кісточка птаха — гайворона. Кістки риб належать вирезубу та білизні. Аналогічне співвідношення домашніх і диких тварин, характерне для деяких ранньотрипільських пам'яток Дністра (Бернова-Лука, Солончени I), а в пізньому трипіллі, за визначенням В. І. Бібікової, лише для Жванця та Підгорців I. Всі інші пізньотрипільські пам'ятки дають протилежне співвідношення.

Таким чином, в господарстві пізньотрипільського населення, що проживало в Цвіклівцях, за даними розкопок 1960—1961 рр. важливе місце займало полювання.

Перейдемо до огляду археологічних матеріалів, серед яких на особливу увагу заслуговує крем'яний інвентар та кераміка.

До недавнього часу знаряддям виробництва племен трипільської культури приділялось значно менше уваги, ніж іншим видам інвентаря. Тільки після розкопок таких поселень, як Лука-Врублівецька³, Поливанів Яр⁴, Незвиська⁵ археологічна наука одержала нові цінні матеріали, які дають можливість в значно більшій мірі, ніж раніше, відобразити різноманітні сторони виробничої діяльності трипільських племен.

У післявоєнні роки в коло пам'яток трипільської культури були включені й колекції кременю із зборів М. Я. Рудинського в Бакоті, Студениці, Старій Ушиці та інших пунктах Лівобережного Дністра. На відміну від М. Я. Рудинського⁶ та Є. Ю. Кричевського⁷, які датували ці матеріали ранньонеолітичним часом (кампіні), С. М. Бібіков вбачає в них місця видобутку та початкової обробки кременю в трипільській і, певно, в більш пізні часи⁸. Т. С. Пасек, після відкриття в Середньому Подністров'ї нових крем'яних майстерень трипільської культури⁹ (Кринички I, Кормань, Волошкове, Ожево), приходять до цього ж висновку.

Дослідження матеріалів з Луки-Врублівецької, Поливанова Яру, Незвиська та крем'яних майстерень Подністров'я дають можливість скласти уявлення про знаряддя праці з кременю від раннього до початку пізнього етапу Трипілля. Дані для заключного періоду трипільської культури в Подністров'ї до цього часу були відсутні. Тепер ця прогалина до деякої міри заповнюється комплексом знарядь з Цвіклівців.

³ С. Н. Биби́ков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевая на Днестре.— МИА, № 38. М., 1953.

⁴ Т. С. Пасек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 101—140.

⁵ Е. К. Черныш. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье.— МИА, № 102. М., 1962, стор. 26—85.

⁶ М. Я. Рудинский. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР.— Антропология, т. IV. К., 1931.

⁷ Е. Ю. Кричевский. Ранний неолит і походження трипільської культури.— Палеолит і неолит України, т. I. К., 1947, стор. 350—355.

⁸ С. Н. Биби́ков. Культура энеолита и раннего неолита в Среднем Поднестровье. Реферат научно-исследовательских работ в 1945 г. Отделение истории и филологии АН СССР. Л., 1947, стор. 51.

⁹ Т. С. Пасек. Трипольские поселения на Днестре.— КСИМК, вып. XXXII. М., 1950, стор. 53.

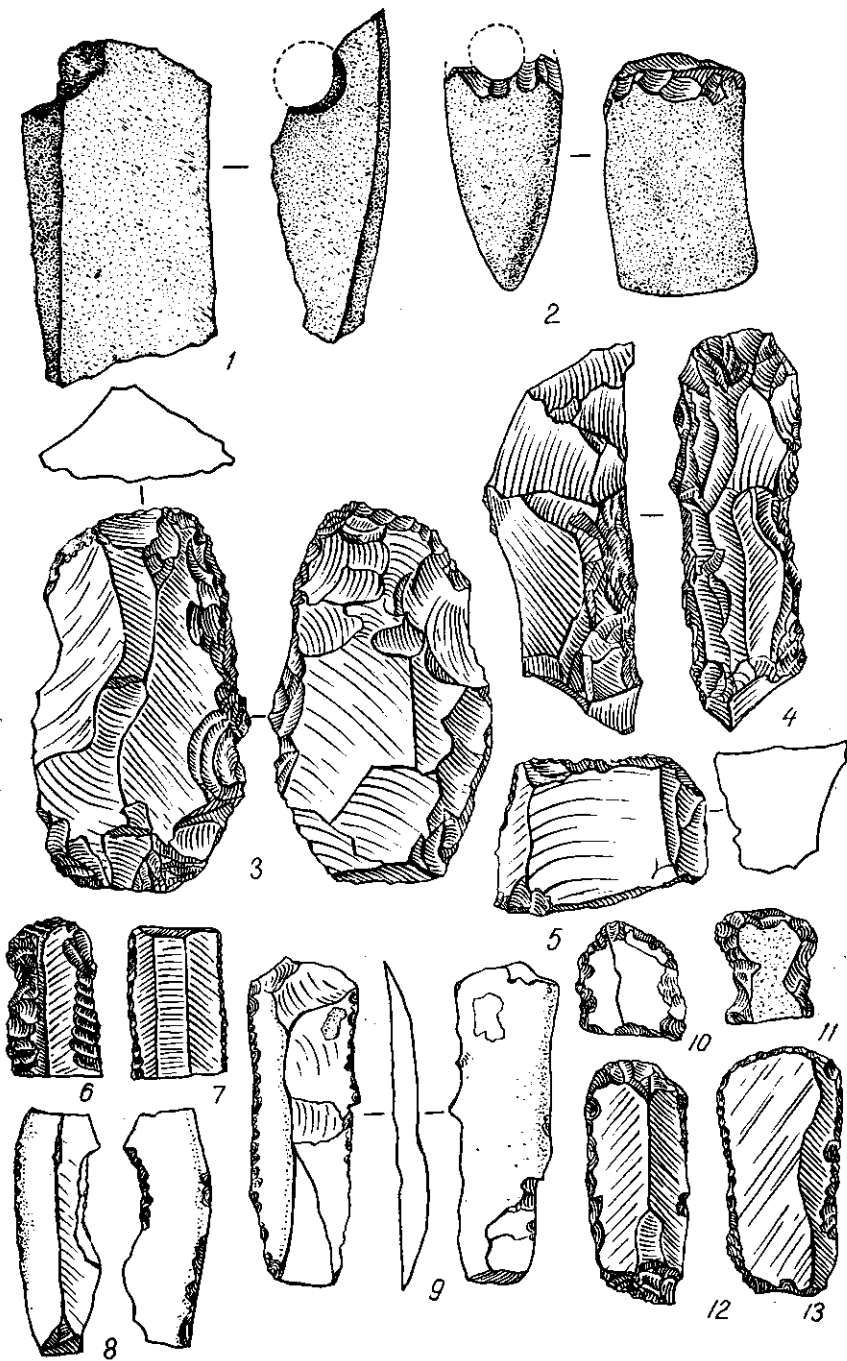

Рис. 2. Знаряддя праці з Цвіклівців.

В колекції з напівземлянки № 2 є вироби з кістки, рогу, каменю, кременю та глини. Це уламки рогових мотик, долота з асиметричним робочим краєм, уламки двох кам'яних просвердлених сокир (рис. 2, 1, 2). Одна з них (рис. 2,2) близька за формою до сокир культур шнурової кераміки.

Для виготовлення знарядь населення Гряди використовувало три сорти кременю: світло-сірий, темно-сірий та коричневий. Світло-сірий кремень — дрібнозернистий, плитняковий, особливо поширений на лі-

вому березі середньої течії Дністра. Найближчі до Цвіклівець розсипи такого кременю є в Бакоті, поблизу Студениць, на Білій Горі, де С. М. Бібіковим та Є. Ю. Кричевським у 1940 р. були виявлені в трьох печерах давні видобутки. З світло-сірого кременю виготовлена основна кількість знарядь. Другий сорт кременю темно-сірий — плитняковий з білими краплинками. Поклади його знаходяться в сусідньому з Цвіклівцями с. Малиновці. Їм вкриті схили протилежного Цвіклівцям берега ріки Смотрич, біля с. Устя. Незначний процент виробів становлять знаряддя з коричневатого доброї якості прозорого кременю, близького до волино-подільського.

Серед виробів з кременю слід виділити серію знарядь неолітичного типу (рис. 2, 3—5), певно зібрану пізньотрипільським населенням Гряди на неолітичному поселенні, яке колись існувало поблизу. Аналогічні предмети разом з уламком неолітичної посудини, типової для пам'яток буго-дністровського неоліту, були знайдені С. М. Бібіковим та П. Й. Борисковським в с. Велика Мушка¹⁰, на першій надзаплавній терасі. В пізньотрипільський час початкова обробка крем'яних желваків відбувалась на стороні. На це вказує відсутність в напівземлянці № 2 відщепів з слідами корки. Поодиноким знахідкою є невеликий неправильно конічний нуклеус з світло-сірого кременю з двома ударними площинами на протилежних кінцях. Певно, на Гряді доставляли крем'яні напівфабрикати, подальша обробка яких відбувалась на місці.

Знайдено декілька відбійників пірамідальної, неправильної овальної та плоскої форми, інколи з підправленими площинами. Краї їх носять сліди зірчастої забитості. Два масивні відбійники виготовлені з місцевого темно-сірого кременю з білим вкрапленням. За відбійник правила заготовка для сокири, великий відщеп кременю. Грані зі слідами забитості.

Знайдено декілька великих уламків пластин ($8,8 \times 3,2$ см; $6,2 \times 3,2$ см). Деякі з них з боку спинки і лише зрідка з боку брюшка оброблені дрібною або крупною ретушшю (рис. 2, 6, 7). Майже всі пластини виготовлені з світло-сірого кременю і лише декілька — з темно-сірого, а один пластинчастий відщеп з коричневого прозорого.

З пластин та їх уламків робилися серпи. Зустрінуто декілька з крайовою заполіровкою з боку спинки та черевця. На одному з них добре просліджуються зломи від використання (рис. 2, 8). Край другого серпа підправлений ретушшю (рис. 2, 9). Від третього серпа зберігся скребковий кінець з формуючою крутою ретушшю (рис. 2, 10). Є уламок ще одного серпа, пізніше перетвореного в кінцевий скребок з боковими виїмками, укріпленими нерегулярною ретушшю (рис. 2, 11).

У напівземлянці знайдено 245 відщепів. Із них 182 з світло-сірого кременю, 63 — з темно-сірого. Деякі відщепи сколоті з великих нуклеусів. Декілька десятків їх підправлено ретушшю. Є заготовки для скребоків з обробленими дрібною ретушшю краями, інколи і з боку ударного бугорка. Скребоків небагато. Крім скребоків, зроблених на відщепках, є кінцеві скребки, виготовлені з уламків широких ножоподібних пластин трикутної форми в поперечному розрізі. Бокові грані пластин і напівкруглий кінець оброблені ретушшю (рис. 2, 12, 13). Високий скребок з світло-сірого з білими краплинками кременю ($6,3 \times 2,6$ см) підправлений крутою ретушшю (рис. 2, 12). Є скребок на масивному відщепі білого кременю та декілька заготовок для скребел. Знайдено два невеликих наконечника стріл з прямою (рис. 3, 1) та увігнутою основою. З напівземлянки походять чотири уламки сокир в розрізі прямокутної форми, з відшліфованими площинами, виготовлені з світло-сірого кременю.

¹⁰ Фонди ІА АН УРСР.

Одержана велика серія крем'яних свердел та проколок (67 екземплярів), а також заготовок для цих знарядь. Більшість їх зроблена на ножоподібних пластинках невеликого розміру (тільки двоє на пластинках середнього розміру), менша — на невеликих та дрібних відщепках.

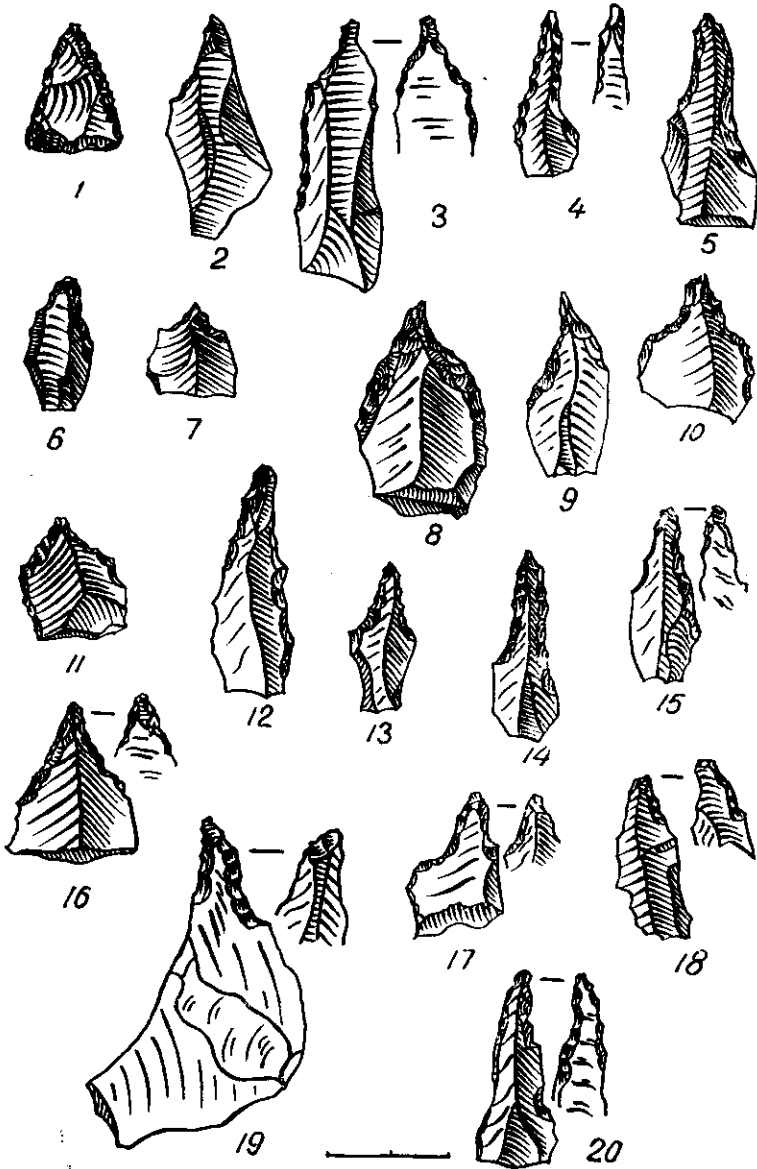

Рис. 3. Крем'яні свердла з Цвіклівців.

Свердла, за виключенням двох, виготовлені з світло-сірого дністровського кременю. Майже всі вони, як і відщепи, знайдені біля вогнищ де, певно, знаходились робочі місця. Тут були виявлені і відбійники і крем'яні сколи.

За формою робочого кінця і характером його оформлення свердла поділяються на два типи: 1) симетричні свердла з прямим робочим вістрям, розміщеним по довгій вісі; 2) асиметричні свердла з робочим вістрям, відхиленим вліво або вправо. Останні переважають над свердлами першого типу.

Знаряддя першого та другого типу здебільшого оброблені крутою майже перпендикулярною ретушшю, нанесеною в одному напрямку, від спинки до брюшка. Робочий кінець 13-и знарядь оформлено протилежною ретушшю (з одного краю ретуш нанесена з спинки до брюшка, з другого — в протилежному напрямку).

Симетричні свердла, з прямим робочим кінцем, нерідко зроблені на мініатюрних пластинках або відщепках. Довжина їх 2—2,8 см та 2,8—3,2 см, максимальна ширина — 0,9 см. Найбільш велике свердло виготовлене на пластині, розміром 7,2 × 1,5 см. Свердла оформлені крутою крайовою ретушшю, яка вкриває не лише робочий кінець — жальце, але нерідко й бокові грані пластини, а інколи одну чи дві грані на спинці. В колекції є п'ять свердел з трьома відретушованими гранями і одна заготовка для свердла, на чотирьох гранях якої є сліди ретуші. В дрібних свердлах найчастіше добре оформлені ретушшю жальця, особливо тонкі, витягнуті, а їх бокові грані не оброблені. Робочі кінці деяких знарядь притуплені, у двох екземплярів заповітровані (рис. 3, 2, 3).

Асиметричні свердла, в основному, дрібні. Вони або з витягнутим тонким жальцем, відхиленим в бік (рис. 3, 4—6), або з мініатюрним робочим кінцем дзьобоподібного типу (близькі до пізньопалеолітичних вістер (рис. 3, 7—11). Робочі кінці багатьох асиметричних свердел або притуплені (рис. 3, 5, 12—14), або зламані (рис. 3, 20). Крутою ретушшю оброблені не тільки бокові, а й грані на спинці. Є свердла з протилежною ретушшю (рис. 3, 15—19). Свердління асиметричними свердлами проходило трохи навкосо. Це свідчить про те, що вони використовувались вручну без лучкової дрелі. Певно, ними просвердлювали невеликі вироби з кістки або дерева.

Симетричні свердла, інколи великі, виготовлялись на пластинах чи відщепках (рис. 4). Робочі кінці деяких із них зламані (рис. 4, 1, 2, 10). Робочі кінці 13 симетричних свердел і п'яти заготовок оформлені протилежною ретушшю (рис. 4, 3, 9). Останні, як і свердла з трьома відретушованими гранями (рис. 4, 11, 12), давали при обертанні добру стружку. Вони, як і деякі знаряддя з притупленими робочими кінцями (рис. 4, 13, 14), застосовувались в ручній лучковій дрелі.

С. М. Бібіков аналізуючи серію буравчиків і свердел з Луки-Врублівецької прийшов до висновку про наявність в трипільлі механічних свердел. Це підтверджується не лише характером спрацьованості робочих кінців знарядь, але й наявністю в житлі № 5 опорної кам'яної плити, яку С. М. Бібіков вважає деталлю від верстака лучкового типу¹¹. Опорна плита з Луки-Врублівецької може допомогти розшифрувати призначення подібних предметів з інших трипільських поселень, наприклад, масивної дисковидної форми кам'яної плити з Сушківки¹², на одному плоскому боці якої посередині є воронкоподібне заглиблення.

У пам'ятках трипільської культури Середнього Подністров'я свердла з кременю зустрічаються не рідко. Значна кількість їх виявлена в Луці-Врублівецькій, Поливанівому Ярі, в крем'яних майстернях. Найбільша колекція свердел та проколок здобута у Цвіклівцях. Вона цікава невеликими розмірами, різноманітністю форм і тим, що походить з одного житла. Знайдені свердла та відходи виробництва вказують, що виготовлення їх відбувалось в напівземлянці біля вогнища, а сліди на деяких з них доводять, що давній майстер не лише виготовляв їх, але й сам ними працював, просвердлюючи якісь дрібні вироби з кістки та дерева. В зв'язку з цим варто згадати скарб прикрас, випадково

¹¹ С. Н. Биби́ков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, стор. 90, 94.

¹² Фонди ДІМ УРСР.

знайдений на поселенні у 1959 р., до складу якого входило кілька сот кістяних та вапнякових намистин з просвердленими отворами¹³.

Кераміка з поселення у с. Цвіклівці представлена трьома групами. До першої віднесено кухонний посуд, виготовлений з глини з до-

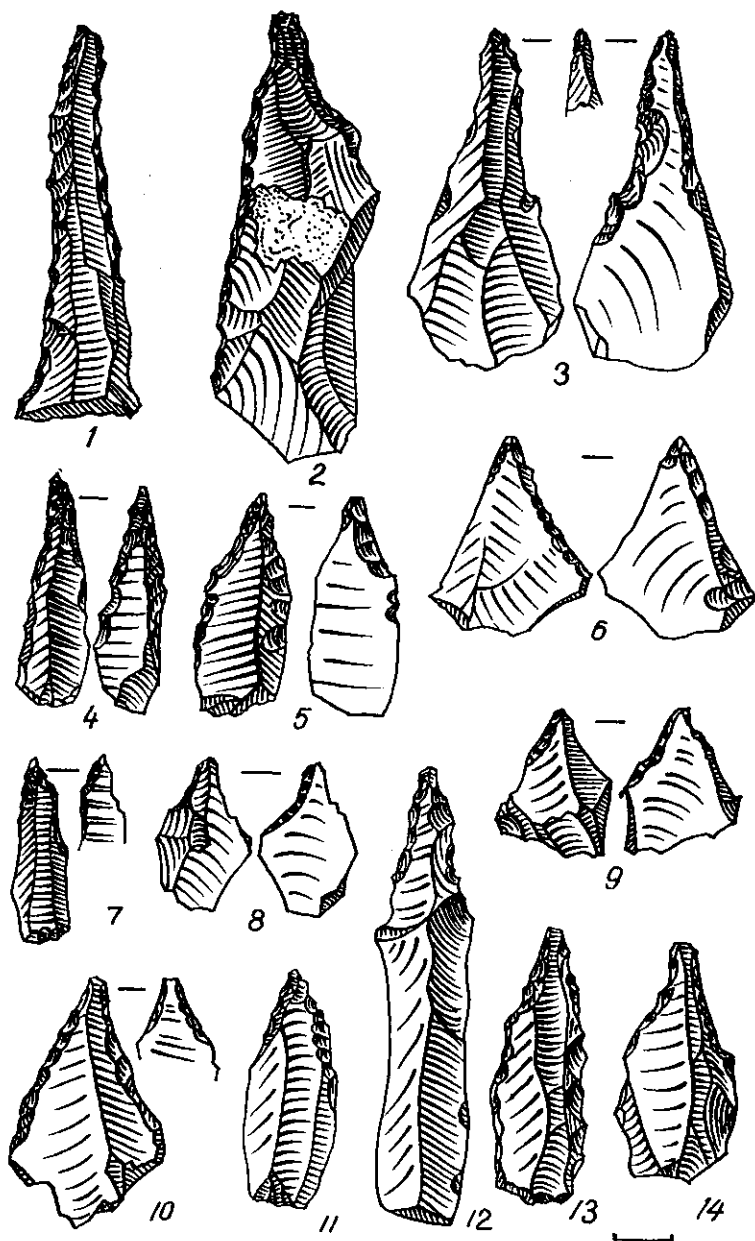

Рис. 4. Крем'яні свердла з Цвіклівців.

мішкою черепашок і, лише зрідка, піску чи шамоту. Поверхня добре згладжена, нерідко підлощена, жовтого, коричневого та темно-сірого кольору. За формою це посудини з широкою шийкою, злегка опуклими, високо піднятими плічками, на яких є один або два ряди відбитків

¹³ Т. Г. М о в ш а. Скарб прикрас..., стор. 161—170.

штампів, конічні бугорки, а в одному випадку — відбитки серпочка; з високими опуклими плічками, невисокими відігнутими назовні вінцями; опуклотілі з високою конічною шийкою; кулясті посудини з високою циліндричною шийкою, край якої та плічки прикрашені рядами відбитків шнура. Знайдено також конічні покритишки. Велику кількість знахідок становлять чаші з потовщеним, косо зрізаним до середини краєм вінець, що є типовими для пізньотрипільських пам'яток північної периферії трипілья.

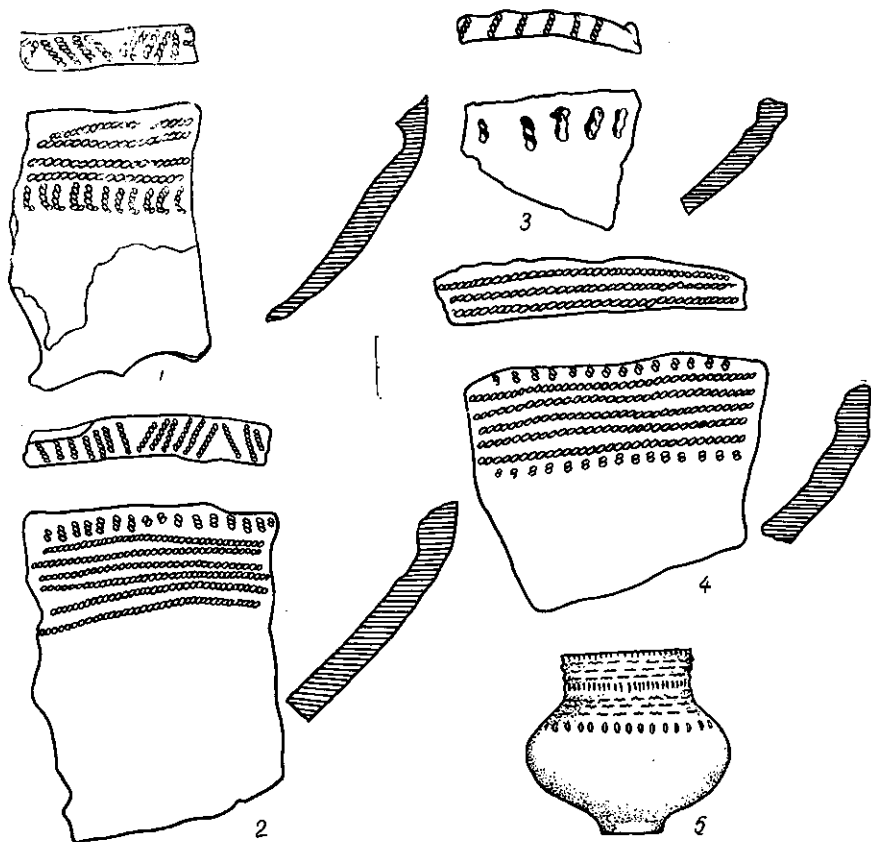

Рис. 5. Уламки чаш з Цвіклівців та посудина з Бовшева.

Край вінець і верхня частина стінок орнаментована відбитками тонкоперевитого шнура (рис. 5, 1—4), штампів, заглибленими лініями.

Один уламок походить від неглибокої чаші з прямими стінками, із злегка відігнутим назовні вінцем над невеликим вигином стінки. Подібні чаші характерні для пізньотрипільських поселень більш раннього часу, ніж Цвіклівці. Особливо вони поширені в поселеннях Середнього Подністров'я етапу уІ (Поливанів Яр).

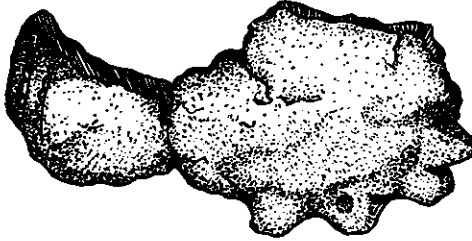
На деяких посудинах края денць прикрашені пальцевими защипами. Крім того, на них виявлені зображення хрестів, паралельно перехрещених ліній, відбитки циновки, переплетеної товстим шнуром, плетива з колом посередині, яке, певно, підстиляли при ліпці посуду та в'язаної тканини.

На виключну увагу заслуговує частина чаші-курильниці на шести стовпчатих ніжках з потовщеним косо зрізаним краєм вінця (рис. 6, 1). Зовні вона прикрашена оперізуючими рядами відбитків шнура. Всьере-

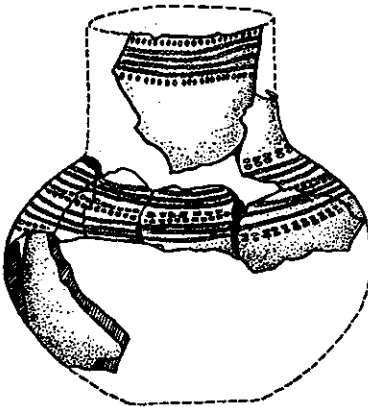
дині чаші відбитками шнура зображено хрест — знак сонця. Подібний символічний знак є на чаші з поселення Сандраки¹⁴.

Незвичайною знахідкою не лише для Цвіклівців, але й для всієї лісостепової північної пізньотрипільської групи є уламки посудини з високою вузькою циліндричною шийкою, орнаментованою, як і плічка, рядами оперізуючих відбитків тонкопереплетеного шнура (рис. 6, 2).

Шаровидна амфора та чаша на ніжках з Цвіклівців, як і приведені аналогії з інших трипільських пам'яток, генетично пов'язані не з

1

2

Рис. 6. Курильниця та шаровидна амфора з Цвіклівців.

трипільською культурою, а з колом степових культур. Аналогії їм є в колекції з розкопок степового багат шарового поселення Михайлівка на Нижньому Дніпрі. Курильниця на ніжках, до певної міри, зіставляється з курильницями з нижнього та середнього шарів Михайлівки¹⁵.

Шаровидна посудина з високою циліндричною шийкою подібна до кулястих посудин з нижнього шару Михайлівки¹⁶. Культурна близькість цієї пам'ятки з групою Північно-Кавказького енеоліту була встановлена В. М. Даниленком¹⁷. Для кулястих посудин з Цвіклівців та Михайлівки I характерні тотожність маси, форми, орнаментальних мотивів, близькість системи орнаментативі. Вони різняться тільки кольором посудин, щільністю маси та ретельністю обробки поверхні (у Цвіклівцях — куляста посудина і чаша сірого кольору, маса не дуже щільна; в Михайлівці I майже чорна, зовнішня поверхня вкрита лощінням, маса щільна).

Описаний посуд за технологією виготовлення не відрізняється від кухонної кераміки з Цвік-

лівець та інших аналогічних їй північних пам'яток пізнього трипільля етапу С/II. Це не імпорти, а наслідування степовим зразкам. Другу групу кераміки, представлену незначною кількістю екземплярів, становить сіролошений посуд, виготовлений з добре відмуленої глини з блискітками слюди та домішкою дрібного піску. Це також куляста посудина з високою вузькою циліндричною шийкою того ж типу, що й кераміка з нижнього шару Михайлівки. Краї шийки та плічка прикрашені оперізуючими рядами відбитків тонкопереплетеного шнура, або заглибленим орнаментом, який утворює заштриховані трикут-

¹⁴ О. Ф. Лагодівська. Пізньотрипільське поселення в с. Сандраках.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 128, табл. III, 5.

¹⁵ О. Ф. Лагодівська, О. Г. Шапошнікова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 33, 34, 94, табл. II, 4.

¹⁶ Там же, стор. 28, рис. 10.

¹⁷ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточно-европейских культур шнуровой керамики.— КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 127.

ники. До останнього часу ця група кераміки майже не була представлена в пам'ятках трипільської культури.

До третьої групи кераміки відноситься розписаний посуд, прикрашений чорною, або і червоною фарбами. Процент його дуже незначний. Це шаровидні амфори близькі до Кошилівських, посудини з високою шийкою, а також уламки глибоких чаш. Є денця з відбитками тканин.

Крім посуду в житлі знайдені уламки глиняних грузил та пряслиця для веретен.

Матеріали першого року розкопок дозволили визначити близькість Цвіклівців до Городська і виділити групу найпізніших пам'яток на Дністрі та Пруті, молодших за Вихватинці та Усатово¹⁸.

Знайдена кераміка дає можливість віднести досліджений пам'ятник до особливого локального варіанту, який ми пропонуємо назвати північним¹⁹. До нього зараз можна віднести більше двадцяти поселень в лісостеповій смузі, басейні Середнього та Верхнього Дніпра, Пруту, Горині, тобто ті поселення, які раніше були віднесені дослідниками до кількох пізньотрипільських варіантів: середньодністровського (Мерешовка, Барсуки, Дарабани II, Митків, Гусятин I, Малі Вірмени та інші), верхньодністровського (Кошиловці-Товдри, Звенячин, Кашперовці) та Південно-Бузького (Печори).

Територія, яку займають пам'ятки північної плеїної групи, надзвичайно велика. Південна межа її доходить до Шолданештського району на Середньому Дністрі (Молдавія) та Тульчинського району на Південному Бузі (Вінницька область). Найбільш західним пунктом є поселення Городиштя на Пруті в Румунії, найбільш північними — Листвин та Жорнів в басейні Горині. Східна межа досі залишається не визначеною. Можна відзначити лише надзвичайну близькість (до тотожності) вказаних пам'яток з поселеннями городського типу на Волині (Городськ, Нова Чорторія) та Сандраки на Південному Бузі.

Найбільш виразними рисами саме для такого хронологічного та локального визначення цих поселень служать чаші з потовщеним краєм вінець, курильниці та шаровидні амфори з високою вузькою циліндричною шийкою, які досі не виявлені в пам'ятках Вихватинського типу і Усатова.

Знахідки курильниць та уламків кулястих амфор з високою циліндричною шийкою вказують не лише на постійні контакти пізніх трипільців Середнього та Верхнього Дністра, Волині, Південного Бугу з степовим півднем, але й етнічні зв'язки. З одного боку, намічаються зв'язки з населенням того ж культурного кола, що й Михайлівка I, Осокорівка (але більш пізнього часу, подібно до того, як Цвіклівці молодші за Михайлівку I), з другого боку, — з племенами ранньої пори ямної культури (Михайлівка II). В свою чергу, в Михайлівці II були виявлені уламки пізньотрипільських розписних посудин, які дослідники правильно зіставляли з керамікою з Стіни I, Печери та Сандрак²⁰. Аналогії їм є в Гусятині I та в самих Цвіклівцях²¹.

На заключення слід відзначити, що описане житло можна розглядати як майстерню. Матеріали, здобуті при його розкопках, дозволяють зробити два важливих висновки. А саме: в трипільському суспільстві існував чіткий розподіл праці, спеціалізація між окремими членами роду в галузі виробництва.

¹⁸ Т. Г. Мовша. Новое поздне трипольское поселение... стор. 145.

¹⁹ В доповіді «К проблеме позднего триполья в Среднем Поднестровье» на XII археологічній конференції у Києві, в плані робочої гіпотези, нами був запропонований термін — Подільсько-Волинська.

²⁰ О. Ф. Лагодзьська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 96, рис. 32, 3—6.

²¹ Т. Г. Мовша. Новое поздне трипольское поселение..., стор. 141, рис. 8, 1.

Майстер працював за рахунок роду і виготовляв вироби, в даному випадку прикраси, не тільки для задоволення потреб роду, але й для обміну.

На матеріалах з с. Цвіклівці можна дійти висновку, що існували не тільки постійні контакти та етнічні зв'язки між пізніми трипільцями Середнього та Верхнього Дністра, Волині, Південного Бугу з племенами енеолітичних степових культур (того ж культурного кола, що і нижній шар Михайлівки та Осокорівка I) та ранньої пори древньою культурою, але було і проникнення їх в пізньотрипільське середовище.

Останнє, на наш погляд, найтісніше переплітається з формуванням культур шнурової кераміки.

Проблема походження культур шнурової кераміки є найбільш важливою, складною і не зовсім вирішеною серед проблем стародавньої історії Європи. Більшість вчених пов'язують з нею етногенез індоєвропейців. В. М. Даниленко один із перших дійшов висновку про більш глибоку давність східноєвропейських пам'яток культур шнурової кераміки в їх порівнянні з центральноєвропейськими. Важливими ланками в формуванні культур шнурової кераміки, на його погляд, були саме степові та лісостепові середньостогівські племена (Середній Стіг II), що залишили свої пам'ятки також в Інгуло-Тясмінській частині Правобережжя²², на базі яких виросла особисто давньоюна культура. З останньою пізніше пов'язували походження культур шнурової кераміки М. Гімбутас, І. І. Артеменко²³.

Нові матеріали для висвітлення цього питання були добуті при розкопках описаного житла з Цвіклівців. Тонкостінна шаровидна амфора з високою вузькою циліндричною шийкою та уламки від двох курильниць на ніжках (рис. 6, 1, 2) дають змогу розглядати це питання з іншого боку.

Аналогічні шаровидні амфори—явище хронологічно-локальне в пізньому трипільлі. Вони поширені в найпізніших поселеннях лісостепової смуги Правобережжя. Уламки їх виявлені нами серед матеріалів Городська, Сандрак, Печери. Ціла, близька до Цвіклівецької, посудина походить з поселення Стіна I. Можливо, вони будуть виявлені і на інших пізньотрипільських поселеннях, віднесених нами до північної локальної групи великого етнокультурного масиву. Ці знахідки, не властиві трипільській культурі, на наш погляд, походять з степової культури, представленої пам'ятками нижнього шару Михайлівки.

В Михайлівці та в керамічних комплексах пізнього Трипільля знаходимо найдавніші в східній та центральній Європі шаровидні амфори з високою вузькою циліндричною шийкою, іноді прикрашеною рядами відтисків шнура, та найбільш давні чаші—курильниці, ніжки яких лише грубо намічені. З пізньотрипільськими знахідками північної правобережної групи пам'яток—Волині, Поділля та Буковини—їх поєднує не тільки форма кераміки та композиція орнаментів, а й маса з дрібною подрібнених черепашок та ретельна обробка поверхні.

Визнаючи всю складність висвітлення питання походження культур шнурової кераміки взагалі, ми намагаємось вирішити його конкретно лише для певної території Східної Європи—Прикарпаття, Західної Волині та Поділля. Питання щодо походження однієї з культур шнурової кераміки на цій території слід, на нашу думку, пов'язати з лісостеповими правобережними племенами трипільської культури етапу СІ в їх тісному взаємозв'язку з населенням степових енеолітич-

²² В. Н. Даниленко. К вопросу о месте Киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе.—КСИА 2. К., 1953, стор. 82—83; його ж. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики, КСИА, № 10. К., 1955, стор. 126—128.

²³ И. И. Артеменко. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967, стор. 115.

них пам'яток типу нижнього шару Михайлівки. Це ні в якій мірі не протирічить висновку В. М. Даниленка про важливість ланки середньостогівських племен в формуванні культур шнурової кераміки, бо вони були одним із компонентів трипільської культури ще під час її розквіту.

В пізньотрипільський час (етап СІІ) ці взаємозв'язки продовжують існувати, але вже з племенами власне давньоюною культури, племенами пам'яток типу середнього шару Михайлівки, які, за визначенням дослідників (В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодівська, О. Г. Шапошнікова), генетично пов'язані також з середньостогівськими племенами.

На основі цього тісного контакту племен уже в найпізніших трипільських поселеннях Правобережного лісостепу — Сандраки, Печера (верхній шар), Стіна 1, Цвіклівці, Городськ складаються риси, властиві культурам шнурової кераміки. Можна припустити формування в їх середовищі прикарпатської та раннього етапу подільської групи, виділеної І. К. Свешніковим.

Таким чином, розкопки напівземлянки № 2 на пізньотрипільському поселенні в с. Цвіклівці дозволили дійти висновку, що в складанні культур шнурової кераміки важливу роль відіграли степові енеолітичні племена культури Середній Стіг ІІ, типу нижнього шару Михайлівки та пізньотрипільські племена, зокрема племена Західного Поділля. Останні, на нашу думку, є основними компонентами культур шнурової кераміки. Посудина з Бовжева (рис. 5, 5) може служити в значній мірі доказом.

Т. Г. МОВША.

ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОЕ ЖИЛИЩЕ-МАСТЕРСКАЯ В с. ЦВИКЛОВЦЫ

Резюме

В 1961 г. на позднетрипольском поселении в с. Цвикловцы (р. Смотрич) при раскопках полуземлянки № 2, было обнаружено свыше шестидесяти мелких кремневых сверл, по-видимому применявшихся в ручной лучковой дрели. Очевидно, жилище принадлежало мастеру, просверливающему мелкие изделия из кости, мягких пород камня и, возможно, дерева.

Эти находки дают возможность поставить вопрос не только о разделении труда в позднетрипольском обществе, но и о выделении ремесла из домашнего производства.

Керамический комплекс из полуземлянки № 2 имеет ярко выраженные черты наиболее поздних памятников северной периферии трипольской культуры (Мерешовка, Барсуки, Дарабаны II, Гусятин I, Кошиловцы-Товдры, Городишта и др.), что дает основание относить их к особому локальному варианту. Прослеживается большое сходство, а нередко и тождество, предметов материальной и духовной культуры поселений выделяемого варианта с памятниками городского типа (Городск, Новая Чертория), а также Южного Побужья (Сандраки, Печоры).

Сходство шаровидных амфор (Цвикловцы, Сандраки, Городск, Печоры) с шаровидными амфорами из нижнего слоя Михайловки I, а также курильниц (Цвикловцы) с курильницами из Михайловки I и Михайловки II служит указанием тесных контактов и этнических связей позднетрипольского населения с племенами степного Юга.

Кроме того они позволяют несколько по-иному осветить вопрос происхождения культур шнурової кераміки.